

Usuwanie wrośniętych elektrod do stymulacji/defibrylacji serca — zabiegi o najwyższej skali trudności i ryzyka. Problemy szkolenia i logistyka

PM/ICD lead extraction — most difficult and potentially hazardous electrotherapy procedure — logistic and training problems

Andrzej Kutarski¹, Grzegorz Opolski²

¹Klinika Kardiologii, Uniwersytet Medyczny, Lublin

²Katedra i Klinika Kardiologii, Warszawski Uniwersytet Medyczny, Warszawa

WSTĘP

Wydłużenie czasu życia pacjentów ze stymulatorem lub defibrylatorem serca, ograniczony czas funkcjonowania elektrod wewnątrzsercowych i coraz liczniejsze zabiegi rozbudowy układu powodują, że przybywa chorych z licznymi, często uszkodzonymi bądź zbędnymi elektrodami w sercu. Za wzrostem liczby implantacji i kolejnych zabiegów rośnie (nieestety z wielu powodów — nieproporcjonalnie) liczba powikłań infekcyjnych o charakterze przewlekłej infekcji miejscowej oraz tzw. odelektrodowego zapalenia wsierdza [1–4]. Większość powikłań (infekcyjnych, ale nie tylko) związanych z obecnością elektrod w sercu leczy się poprzez przeszkrone usunięcie elektrod (do interwencji kardiologicznej wskazania są ograniczone i ściśle ustalone) [3–6]. Powoduje to, że rośnie zapotrzebowanie na wykonywanie takich zabiegów na świecie, w tym w Polsce. Przyczynia się do tego powszechnie prowadzona wśród kardiologów akcja informacyjna dotycząca współczesnych zasad leczenia powikłań stymulacji (artykuły w prasie fachowej, liczne konferencje i sesje podczas kongresów poświęcone temu zagadnieniu) [7].

Usuwanie wrośniętych elektrod to jedna z najtrudniejszych i najbardziej niebezpiecznych procedur kardiologicznych. Ryzyko poważnych powikłań wymagających natychmiastowej interwencji kardiologicznej sięga 2–3%, a ryzyko zgonu w trakcie zabiegu — 1%. I to przy zabiegach wykonywanych w najbardziej doświadczonych ośrodkach, przez doświadczonych operatorów z towarzyszącym zespołem [7–13]. Nauczanie wykonywania takich zabiegów trwa lata i potrzebne są do tego odpowiednie cechy psychofi-

zyczne. Hauser i wsp. [11] w artykule, który ukazał się niedawno w *Europace*, zwracają uwagę na nieuchronność występowania groźnych powikłań, występujących niezależnie od stosowanej metody i instrumentarium, oraz na środki bezpieczeństwa, z których kompetentne zabezpieczenie kardiologiczne i doświadczenie głównego operatora uważają za najważniejsze.

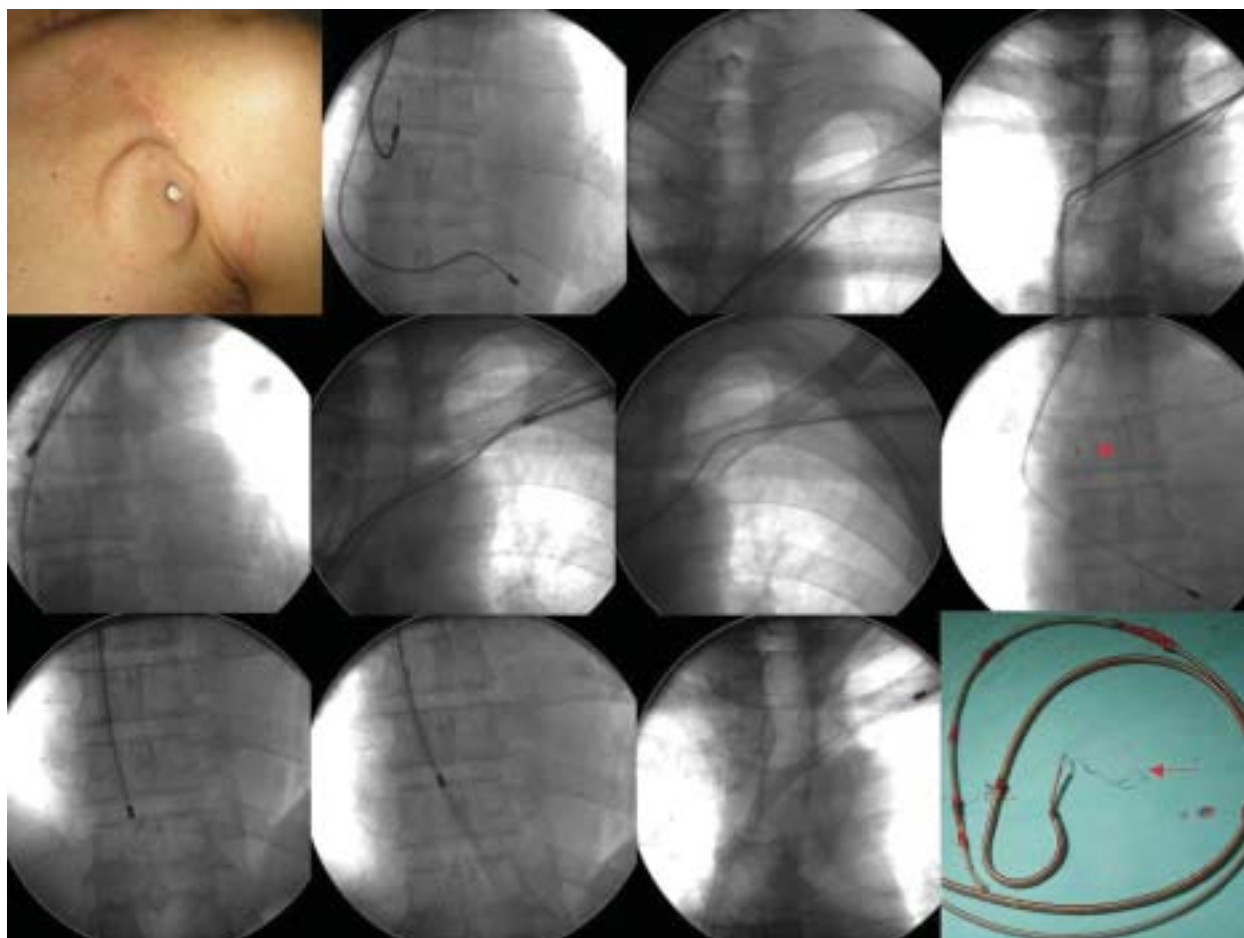
USUWANIE WROŚNIĘTYCH ELEKTROD WEWNĄTRZSERCOWYCH

Usuwanie wrośniętych elektrod wewnątrzsercowych ma wiele specyficznych i niepowtarzalnych cech.

Nieprzewidywalność. Zabiegi tego typu są skrajnie nieprzewidywalne co do czasu trwania, stopnia trudności, możliwości wystąpienia dużych i małych powikłań, a także możliwości wystąpienia komplikacji technicznych. Nie ma prostych i trudnych usuwań elektrod; każdy pozornie prosty zabieg może w każdym (niemożliwym początkowo do przewidzenia momencie) zamienić się w skrajnie trudny, wymagający do pomyślnego dokończenia ogromnej wiedzy, doświadczenia i bardzo szerokiego asortymentu sprzętu. Jest to procedura usuwania nie tylko uszkodzonych elektrod, ale w co najmniej 50% — procedura usuwania układu stymulującego/ICD w całości, łącznie z nieczynnymi, porzuconymi wcześniej elektrodami. W przypadku infekcji nie można zabiegu wykonywać dwuczrasowo (usunąć najświeższe elektrody, a pozostałe zostawić), bo to najkrótsza droga do przejścia infekcji miejscowej w zapalenie wsierdza. Zwłaszcza w przypadku zapalenia wsierdza (ale nie tylko) muszą być usunięte

Adres do korespondencji:

prof. dr hab. n. med. Andrzej Kutarski, Klinika Kardiologii, Uniwersytet Medyczny w Lublinie, ul. Dr. K. Jaczewskiego 8, 20–090 Lublin, faks: +48 81 724 41 51, e-mail: a_kutarski@yahoo.com

Rycina 1. Relatywnie „proste” usunięcie 8-letniego układu DDD w przypadku infekcji miejscowej. Częściowy sukces radiologiczny (wg kryteriów HRS 2009), gdyż w ścianie przedsionka pozostał „lepek” elektrody przedsionkowej (strzałka)

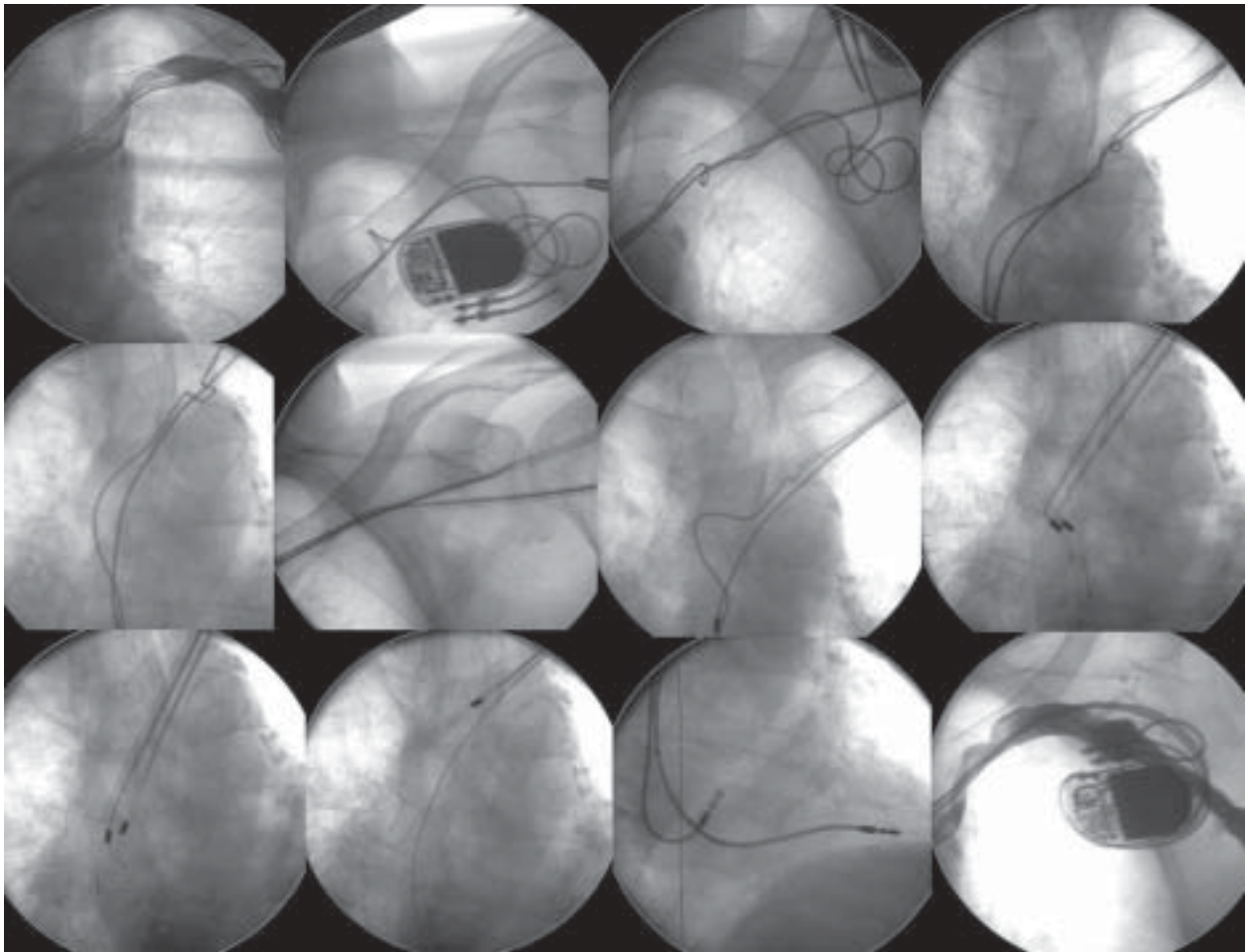
również te „wpadnięte”, z proksymalnym końcem w układzie żylnym bądź sercu. Wymaga to wykorzystania zupełnie innych, bardzo złożonych technik i wyszkolenia w zakresie metod stosowanych w radiologii zabiegowej, a także umiejętności posługiwania się sprzętem stosowanym w tej specjalności [7].

Nieprzerwywalność. O ile każdy zabieg implantacji (np. CRT-D) można przerwać i wykonać najprostszą jego wersję, planując rozbudowę systemu w przyszłości, a ablacji można (bez bezpośredniej szkody dla pacjenta) nie dokończyć (dopuszczając plan „doablowania czegoś” w przyszłości), o tyle zabieg usuwania elektrod musi być dokończony! Uszkodzenie osłonki elektrody i odsłonięcie jej metalowej spirali powoduje, że tworzy się miejsce powstawania zakrzepicy i źródło zatorowości płucnej (antykoagulacja wdrożona u pacjentów bezpośrednio po takim zabiegu tylko znacząco zwiększa ryzyko powikłań krwotocznych). Nieprzewidywalny jest również czas trwania zabiegu. Zwykle jest dłuższy od implantacji układu (średni czas trwania zabiegu w materiale własnym obejmującym 430 pacjentów wynosi 115 min), choć często

przekracza 3 godziny [7]. Zdarza się, że może wynosić 6 godzin i więcej, więc możliwość takiego znacznego wydłużenia czasu trwania zabiegu bezwzględnie muszą przewidywać warunki organizacyjne.

Niebezpieczeństwo powikłań. Historia przeszskórnego usuwania elektrod liczy ponad 20 lat. Pozwoliło to na poznanie potencjalnych powikłań (nie zawsze do uniknięcia nawet w najlepszych ośrodkach). Jednocześnie zdobyte w tym czasie doświadczenie przyczyniło się do poprawy skuteczności techniki operacyjnej usuwania wrośniętych elektrod, która przekracza 90% [9–13]. Śmiertelność śród- i okołoperacyjna wynosi poniżej 1% (przy usuwaniu drogą kardiologii z wykorzystaniem krążenia pozaustrojowego powyżej 10%) [7–11].

Do groźnych powikłań, stanowiących bezpośrednie zagrożenie życia i wymagających poważnej interwencji zabiegowej/chirurgicznej należą krwawienia wywołane uszkodzeniem ścian dużych żył klatki piersiowej lub ścian serca (tampnada, krwawienie do jamy opłucnowej bądź śródpiersia) oraz zator płucny z uwolnioną wegetacją czy też masywny

Rycina 2. Przykład jednego z problemów technicznych przy usuwaniu elektrod systemem mechanicznym — mocny zrost 2 elektrod uniemożliwiający usuwanie elektrod kolejno. W tym przypadku niezbędne okazało się jednoczesne (okresowo naprzemienne) odpreparowywanie elektrod dwoma parami polipropylenowych teleskopowych dylatorów Byrda (Cook)

zator powietrzny powodujące zaburzenia hemodynamiczne i wymagające interwencji chirurgicznej [5, 6]. Poważne powikłania, nawet w doświadczonych ośrodkach, występują w 2,5–3,5% zabiegów usuwania elektrod [7–13].

Tak zwane powikłania „małe” to takie, które nie stanowią bezpośredniego zagrożenia dla życia pacjenta; wprawdzie nie wymagają one interwencji kardiochirurgicznej, ale stanowią o przedłużeniu hospitalizacji [5, 6]. Należą do nich krwawienia niewymagające interwencji chirurgicznej (krwawienie do worka osierdziowego jamy opłucnowej), zatorowość płucna leczona zachowawczo, odma opłucnowa, istotny krwiak bądź zakrzepica żylna w miejscu dostępu [7–13].

Poza powikłaniami zabiegom usuwania elektrod towarzyszą komplikacje techniczne (zerwanie usuwanej elektrody, rozfragmentowanie usuwanej elektrody, „zgubienie” fragmentu usuwanej elektrody, problemy z rozdzieleniem wspólnie obrośniętych elektrod, dyslokacja czynnej elektrody i inne), które istotnie wydłużają procedurę, wymagają znaczącego rozszerzenia stosowanego instrumenta-

rium oraz zespołu operacyjnego, jednak nie wpływają na efekt końcowy procedury (ryc. 1, 2). Występują one w około 14% przypadków [7].

Wbrew powszechnej opinii uszkodzenia ściany serca, głównie prawego przedsionka z ostrą tamponadą serca, nie stanowią największego zagrożenia, gdyż natychmiastowy czynny drenaż worka osierdziowego albo stanowi ostateczne rozwiązanie problemu, albo daje czas na spokojne wykonanie sternotomii i zamknięcie miejsca krwawienia bez krążenia pozaustrojowego. Zgony związane z usuwaniem elektrod w ogromnej większości są spowodowane rozległym uszkodzeniem ściany żyły głównej górnej bądź żyły bezimiennej z następowym masywnym krwawieniem do śródpiersia [6, 11]. Jedynie interwencja kardiochirurgiczna z otwarciem klatki piersiowej z podłączeniem krążenia pozaustrojowego w czasie krótszym niż 10 minut daje szansę uratowania pacjenta. Takim powikłaniom sprzyja brak doświadczenia operatora, usuwanie elektrod bez systemów odpreparowujących obrosty, długi wiek elektrod oraz korzystanie z systemów wy-

zwalających energię na końcu cewnika (światło lasera, prąd o wysokiej częstotliwości), jak również fakt usuwania dwuzwójowej elektrody defibrylującej. Najbardziej niebezpieczne jest współwystępowanie powyższych czynników ryzyka [9–13].

Bardzo specyficzne aspekty organizacyjne. Możliwość wystąpienia dużych i małych powikłań oraz różnego stopnia komplikacji technicznych wymusza specyficzną logistykę związaną z tymi zabiegami. Dlatego też od bardzo dawna nawet nie mówi się o usuwaniu elektrod w „pracowni, w klinice, na oddziale”, a mówi i pisze się „w ośrodku”. Są to (lub mogą się nimi stać w każdej chwili) bowiem typowe zabiegi hybrydowe, w których oprócz wyszkolonego i doświadczonego w tej dziedzinie kardiologa bierze udział zespół anesteziologiczny, zespół kardiochirurgiczny, zespół radiologów zabiegowych/kardiologów interwencyjnych czy też zespół chirurgów naczyniowych, zależnie od dynamicznie rozwijających się potrzeb [5, 6, 11]. Członkiem zespołu usuwającego elektrody jest również echokardiografista. Elektrody są usuwane zatem w ośrodkach, w których wymienione jednostki są zlokalizowane stosunkowo niedaleko od siebie, ale przede wszystkim część ich personelu zna problematykę i specyfikę tej procedury. Podkreśla się, że zabieg powinien zabezpieczać doświadczony kardiochirurg przygotowany zawodowo do operacji naprawczych na dużych żyłach klatki piersiowej [5, 6, 11]. To potężne wyzwanie organizacyjne. Najistotniejszy jest rozsądny *stand-by* kardiochirurgiczny. Nikt nie narzuca szczegółów rozwiązań — najważniejsza jest możliwość jak najszybszego (pożądane 10 min) otwarcia klatki piersiowej i wejścia w krążenie pozaustrojowe [6].

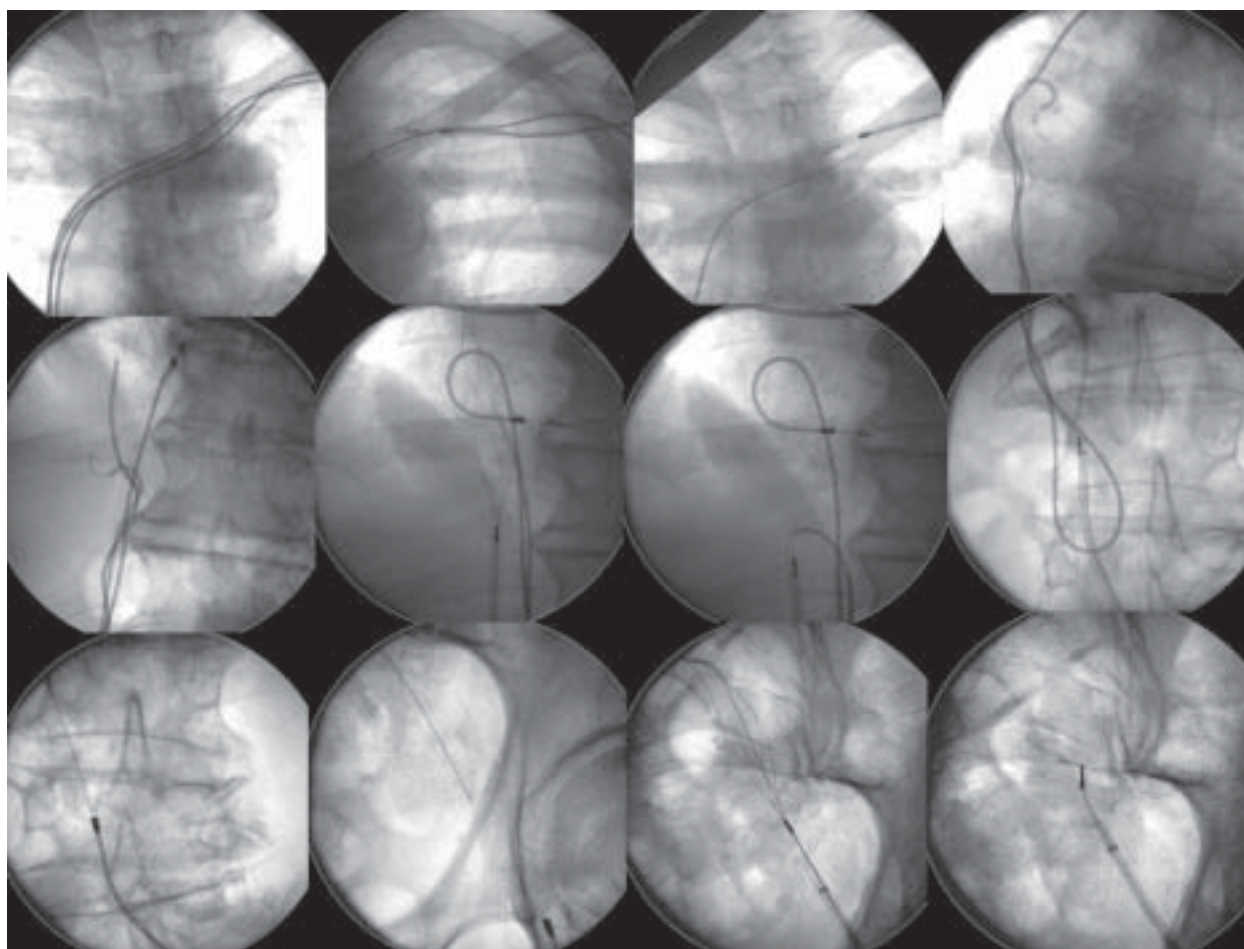
Doświadczenie głównego operatora. W wytycznych *Heart Rhythm Society* z 2000 i 2009 roku podkreśla się decydujący wpływ doświadczenia głównego operatora zarówno na efektywność, jak i bezpieczeństwo zabiegu [5, 6]. Zalecenia i autorytety podkreślają, że tylko długie szkolenie przez jednego nauczyciela („mentora”) oraz późniejsze wykonanie pod jego nadzorem odpowiednio dużej liczby zabiegów gwarantuje minimum bezpieczeństwa pacjentów, u których operator będzie sam wykonywał później zabiegi. Za „egzaminacyjne minimum” uznano samodzielne usunięcie 40 wrośniętych elektrod (pod nadzorem nauczyciela) i później, w celu zachowania minimalnej wprawy, usuwanie minimum 20 elektrod rocznie [6]. Należy podkreślić, że większość ekspertów uważa, że są to liczby stanowczo zaniżone. Aby zobaczyć większość możliwych komplikacji technicznych i sposoby rozwiązywania problemów, a także poznać zasady korzystania z dostępnego instrumentarium, trzeba asystować przynajmniej w 100 zabiegach. Nawet te zaniżone, jak się powszechnie uważa, wymagania względem nowych zaleceń *Heart Rhythm Society* z 2009 roku pozwalają wstępnie ocenić, w których miastach należy rozważać powstanie regionalnego centrum usuwania elektrod — musi to być ośrodek, z którego rocznie kierowanych jest do tego typu zabiegów ponad 20 chorych. Taka liczba wskazuje, że wyszkolona oso-

Tabela 1. Pacjenci przekazani do Ośrodka Lubelskiego w celu usunięcia elektrod

Lublin	132 (31,1%)
Kraków	59 (13,9%)
Warszawa	45 (10,6%)
Łódź	33 (7,8%)
Kielce	31 (7,3%)
Tarnów	26 (6,1%)
Opole Śl.	15 (3,5%)
Siedlce	14 (3,3%)
Białystok	13 (3,1%)
Zamość	12 (2,8%)
Katowice	7 (1,6%)
Radom	6 (1,4%)
Krosno	3 (0,7%)
Rzeszów	3 (0,7%)
Stalowa Wola	3 (0,7%)
Włocławek	3 (0,7%)
Wrocław	3 (0,7%)
Koszalin	2 (0,5%)
Nowy Sącz	2 (0,5%)
Piotrków Trybunalski	2 (0,5%)
Inne (po jednym chorym)	9 (2,1%)
Razem	424 (100,00%)

ba nie utraci swoich uprawnień w przyszłości na skutek zbyt małej liczby wykonywanych zabiegów rocznie i że takie regionalne centrum ma szansę rozwoju. Biorąc pod uwagę, że przedstawione w tabeli 1 liczby dotyczą blisko 4-letniego okresu, i fakt, że w ośrodku lubelskim wykonuje się obecnie ponad 60% wszystkich zabiegów przeprowadzanych w Polsce (w związku ze zbyt małą liczbą pacjentów, u których ustala się wskazania do usunięcia elektrod), nie ma obecnie potrzeby tworzenia kolejnych centrów regionalnych.

Wyzwania związane z wprowadzaniem postępu w leczeniu późnych powikłań stymulacji. Edukacja — edukacja przede wszystkim, czyli powolna, ale systematyczna zmiana sposobu myślenia lekarzy zajmujących się implantacjami i zabiegami powtórными u pacjentów ze stymulatorami oraz ICD [7]. Stałe przekonywanie, że przewlekła infekcja kieszonki stymulatora/ICD nie powinna być leczona „zabiegami naprawczymi”, ale chory powinien od razu zostać skierowany do usunięcia układu w całości [3–6]. Uzmysławianie lekarzom, że w przypadku konieczności implantacji nowej/dodatkowej elektrody i niedrożności żyłnej należy przekazać pacjenta do wymiany elektrody z odzyskaniem dostępu żylnego, a nie implantować nowy układ po drugiej stronie klatki piersiowej bądź implantować elektro-

Rycina 3. Pozornie proste usuwanie układu dwujamowego; skopia wykazała obecność starej, „wpadniętej” do układu żylnego, nieczynnej, porzuconej elektrody. Dwie czynne elektrody usunięto z dostępu górnego w sposób typowy. Nieczynną, „wpadniętą” elektrodę ściągnięto w dół za pomocą cewnika *pig-tail*, a następnie uchwycono za koniec koszykiem Dottera. W trakcie napinania elektrody doszło do rozwarstwienia elektrody (koszyk uchwycił jedynie zewnętrzną ostonkę i zewnętrzną spiralę elektrody). Ponownie uchwycono koniec wewnętrznej części elektrody i usunięto ją w całości

dy po drugiej stronie i „tunelizować” ją do łoża stymulatora po mostku. Przekonywanie poprzez pokazywanie niekorzystnych następstw „doszczepiania” kolejnych elektrod defibrylujących (zwłaszcza dwuzwojowych). Uczucie zasad rozpoznawania odelektrodowego zapalenia wsierdzia, zwłaszcza u pacjentów bez widocznych wegetacji w przeklatkowym badaniu ECHO. Oduczenie zostawiania nieczynnych elektrod u dzieci i osób młodych, zostawiania („obserwowania”) nieczynnych elektrod z proksymalnym końcem „wpadniętym” do układu żylnego oraz spokojnego patrzenia na elektrody spętłone w sercu (ryc. 3). Uzmysłowienie lekarzom roli nadmiernej liczby bądź spętleń elektrod w powstawaniu niedrożności żylnych i późniejszych dramatów z niej wynikających.

ZABIEGI USUWANIA WROŚNIĘTYCH ELEKTROD W POLSCE

W ostatnich latach obserwuje się stale wzrastającą liczbę zabiegów usuwania wrośniętych elektrod w Polsce. Obecnie wykonuje się około 300 takich zabiegów rocznie. Należy spodziewać się, że w najbliższych latach ich liczba będzie systematycznie wzrastała o co najmniej 100 rocznie. Zabiegi usuwania elektrod są wykonywane w Lublinie, Poznaniu i coraz częściej w dwóch ośrodkach warszawskich; sporadycznie w Krakowie, Katowicach, Gdańsku i być może w innych. Dynamikę wzrostu zapotrzebowania na taki zabieg ilustruje liczba zabiegów wykonanych przez pierwszego autora niniejszej pracy: 2006 r. — 38, 2007 r. — 71, 2008 r. — 119, 2009 r. — 206, 2 miesiące 2010 r. — 31.

Tabela 2. Wskazania do usunięcia elektrod u 422 pacjentów

Wskazania do usunięcia elektrody wg zaleceń HRS z 2009 r. [6]	Klasa wskazań wg HRS 2009	Liczba pacjentów	Odsetek z ogólnej liczby pacjentów
Elektrody czynne i nieczynne			
Odektrodowe zapalenie wsierdza	1	73	17,5%
Przewlekła infekcja kieszonki stymulatora/ICD	1	171	32,5%
Odzyskanie dostępu żylnego, gdy nie można było wykorzystać żył po drugiej stronie klatki piersiowej	1	6	1,4%
Odzyskanie dostępu żylnego, gdy można było wykorzystać żyły po drugiej stronie klatki piersiowej	2a	29	6,9%
Przewlekłe bóle w łożu stymulatora	2a	3	0,7%
Zespół żyły głównej górnej	1	2	0,5%
Złamane elektrody z proksymalnym wolnym końcem w układzie naczyniowym mogące w przyszłości stanowić potencjalne zagrożenie życia	1	14	3,3%
Złośliwe arytmie komorowe indukowane końcem/pętlą złamanej elektrody	1	2	0,5%
Interferencje nieczynnej elektrody z funkcjonującym układem PM/ICD	1	5	1,2%
Nowotwór sutka po tej samej stronie klatki piersiowej co stymulator	1	3	0,7%
Błędna lokalizacja elektrody (LA, LV), perforacja ściany serca	3	6	1,4%
Elektrody czynne			
Zbędne czynne elektrody; usunięcie podczas zabiegu z innych wskazań, gdy nie było przeciwwskazań do usunięcia elektrody			
Nadmiar zbędnych elektrod	2b	5	1,2%
Zmiana rodzaju stymulacji, rozbudowa systemu PM/ICD	2b	9	2,1%
Elektrody nieczynne			
Zbędne nieczynne elektrody; usunięcie podczas zabiegu z innych wskazań, gdy nie było przeciwwskazań do usunięcia elektrody			
Dyslokacja	2b	10	2,4%
Wysoki próg stymulacji	2b	11	2,6%
Przewlekłe AF, elektroda przedsionkowa	2b	5	1,2%
Uszkodzona elektroda	2b	70	16,6%
Nadmiar zbędnych elektrod	2b	8	1,9%
Stymulacja pozasercowa	2b	1	0,2%
Dwie elektrody HV	2b	10	2,4%
Dziecko	2b	8	1,9%
Implantacja nowej elektrody powodująca > 4 elektrody w żyłę podobojczykowej bądź > 5 w żyłę głównej górnej	2a	3	0,7%
Wszyscy pacjenci		422	100,0%

Tabela 1 obrazuje liczbę pacjentów przekazanych do Ośrodka Lubelskiego wymagających usunięcia wrośniętych elektrod.

Konieczność wysłania pacjenta karetką do odległego szpitala budzi sprzeciw administracji szpitali i powstaje pytanie, czy nie można tych zabiegów wykonać na miejscu. Pojawiają się (sporadyczne na szczęście) naciski na lekarzy, aby rozpoczęli sami takie procedury. Biorąc pod uwagę stopień skom-

plikowania tych zabiegów i wysokie ryzyko powikłań, konieczność zabezpieczenia kardiochirurgicznego w lokalizacji oraz doświadczenie operatora, jest to niemożliwe.

Niezbędne jest utworzenie w Polsce kilku dużych centrów leczenia powikłań. Ich liczba będzie rosła wraz ze wzrostem liczby ustaleń, wskazań i skierowań pacjentów. Obecnie już istniejące ośrodki mogą przeprowadzić znacznie więcej takich zabiegów niż aktualnie wykonują.

Warto przypomnieć, że w ramach programu POLKARD zakupiono sprzęt do usuwania elektrod dla 4 ośrodków w Polsce. W niezrealizowanych dotychczas planach programu na lata 2009–2011 usuwanie wrośniętych elektrod zostało uznane za jedno z priorytetowych zagadnień elektroteterapii. W ramach tego zadania zaplanowano dalsze doposażenie wybranych ośrodków regionalnych i finansowania szkolenia co najmniej 2 adeptów elektroteterapii w usuwaniu elektrod. Ponadto ma zostać uruchomiony ogólnopolski rejestr usuniętych elektrod.

Istotnym ograniczeniem dla powszechnego, zgodnego z potrzebami wykonywania zabiegów usuwania wrośniętych elektrod jest niedoszacowanie tych procedur w katalogu NFZ. Dochodzi do tego niemożliwość doliczenia do procedury zabiegu implantacji stymulatora serca, bez którego najczęściej nie można wypisać pacjenta do domu.

W tabeli 2 przedstawiono główne wskazania do usunięcia elektrod w największym ośrodku krajowym w ostatnich blisko 4 latach.

Obecnie dramatem finansowym dla szpitali, w których leczy się powikłania stymulacji, jest brak możliwości łączenia procedury usunięcia elektrod (gdy istnieją wskazania klasy I lub II HRS) z powtórnią i w danym momencie (ta sama hospitalizacja) niezbędną implantacją nowego układu stymulującego. Zestawienie to obala mit o wysokich dochodach ośrodków z usuwania elektrod. Należy dodać, że jak dotychczas nie ma procedury *stand-by* kardiologicznego, leczenia powikłań stymulacji i procedury powikłań leczenia tych powikłań (to nie błąd, to coraz częstsza rzeczywistość).

Obecnie zatem problem w Polsce nie leży w braku możliwości usuwania elektrod, czyli braku odpowiedniej liczby centrów regionalnych, tylko w zbyt wolnym wdrażaniu zaleceń *Heart Rhythm Society* do codziennej praktyki lekarskiej. To problem nie tylko konfliktu starych przyzwyczajęń i nowych standardów, ale również konfliktu między realnym kosztem właściwego leczenia pacjentów i katalogiem NFZ.

Piśmiennictwo

1. Cabell CH, Heidenreich PA, Chu VH et al. Increasing rates of cardiac device infections among Medicare beneficiaries 1990–1999. *Am Heart J*, 2004; 147: 582–586.
2. Baddour LM, Bettmann MA, Bolger AF et al.; AHA. Nonvalvular Cardiovascular Device-Related Infections. *Circulation*, 2003; 108: 2015–2031.
3. Habib G, Hoen B, Tornos P et al. Task Force on the Prevention, Diagnosis, and Treatment of Infective Endocarditis of the European Society of Cardiology (ESC); European Society of Clinical Microbiology and Infectious Diseases; International Society of Chemotherapy for Infection and Cancer, Guidelines on the prevention, diagnosis, and treatment of infective endocarditis (new version 2009). *Eur Heart J*, 2009; 30: 2369–2413.
4. Baddour LM, Epstein AE, Erickson CC et al.; American Heart Association Rheumatic Fever, Endocarditis, and Kawasaki Disease Committee; Council on Cardiovascular Disease in Young; Council on Cardiovascular Surgery and Anesthesia; Council on Cardiovascular Nursing; Council on Clinical Cardiology; Interdisciplinary Council on Quality of Care; American Heart Association. Update on cardiovascular implantable electronic device infections and their management: a scientific statement from the American Heart Association. *Circulation*, 2010; 121: 458–477.
5. Love CJ, Wilkoff BL, Byrd CL et al. Recommendations for extraction of chronically implanted transvenous pacing and defibrillator leads: indications, facilities, training. North American Society of Pacing and Electrophysiology Lead Extraction Conference Faculty. *Pacing Clin Electrophysiol*, 2000; 23: 544–551.
6. Wilkoff BL, Love CJ, Byrd CL et al.; Heart Rhythm Society; American Heart Association. Transvenous lead extraction: Heart Rhythm Society expert consensus on facilities, training, indications, and patient management: this document was endorsed by the American Heart Association (AHA). *Heart Rhythm*, 2009; 6: 1085–1104.
7. Kutarski A, Małecka B eds. Późne powikłania elektroteterapii — najważniejsze aspekty. *Folia Cardiologica Excerpta*, 2009; 4: 53–141.
8. Mazurek M, Grzegorzewski B, Kargul W. Infections associated with permanent pacemakers and implantable cardioverters-defibrillators. *Kardiologia Polska*, 2009; 67: 305–309.
9. Ghosh N, Yee R, Klein GJ et al. Laser lead extraction: is there a learning curve? *Pacing Clin Electrophysiol*, 2005; 28: 180–184.
10. Kennergren C, Bucknall CA, Butter C et al.; PLESSE investigators group. Laser-assisted lead extraction: the European experience. *Europace*, 2007; 9: 651–656.
11. Hauser RG, Katsiyannis WT, Gornick CC, Almquist AK, Kallinen LM. Deaths and cardiovascular injuries due to device-assisted implantable cardioverter-defibrillator and pacemaker lead extraction. *Europace*, 2010; 12: 395–401.
12. Bongiorno MG, Soldati E, Zucchelli G et al. Transvenous removal of pacing and implantable cardiac defibrillating leads using single sheath mechanical dilatation and multiple venous approaches: high success rate and safety in more than 2000 leads. *Eur Heart J*, 2008; 29: 2886–2893.
13. Roux JF, Pagé P, Dubuc M et al. Laser lead extraction: predictors of success and complications. *Pacing Clin Electrophysiol*, 2007; 30: 214–220.